

Zal ik je eens wat laten zien?

Over visuele onderzoeksmethoden

G. Vanderveen*

Magisch. Magisch was het moment waarop ik, in de doka van de middelbare school, langzaam het door mij gemaakte beeld op het fotopapier zag verschijnen. Ik denk dat in die tijd mijn liefde voor het beeld en de fotografie stevig verankerd raakte. Dat beeldmateriaal en beelden ook goed in onderzoek verwerkt zouden kunnen worden, was voor mij lange tijd een blinde vlek. Pas zo'n vijftien jaar geleden maakte ik kennis met visuele sociologie en visuele methoden. Magisch zijn visuele onderzoeksmethoden niet. Maar ze dóén wel iets, ze *werken*. Niet in de laatste plaats omdat deelnemers aan onderzoek ze waarderen. Zoals bijvoorbeeld Ton, een veertiger die uit huis werd gezet, op straat heeft geleefd en ten tijde van het onderzoeksproject in een sociaal pension woonde. Aan het einde van het laatste interview zegt hij spontaan: 'Ik vond het leuk om foto's te maken. Ik heb er een hoop van geleerd.' Ik heb gezien hoe mensen enthousiast opveren bij het zien van door mij geselecteerde foto's, ik heb gemerkt hoe door onderzoeksdeelnemers gemaakt beeldmateriaal schroom en afstandelijkheid kan overbruggen en het makkelijker maakt in te gaan op thema's die voor hen belangrijk zijn. Juist vanwege mijn over het algemeen positieve ervaringen met visuele methoden, die ik ook teruglees in de literatuur, verbaast het me dat er relatief weinig gebruik van wordt gemaakt in de criminologie.

Maar hier lijkt verandering in te komen. Na een vliegende start dankzij Lombroso en Bertillon (zie figuur 1) was het weliswaar lang wat stiller rondom het visuele in de criminologie, maar de laatste jaren is de zogenoemde visuele criminologie wakker geschud (vrij naar Rafter 2014, p. 131). Diverse auteurs koppelen deze hernieuwde aandacht

* Dr. Gabry Vanderveen is universitair docent Criminologie aan de Erasmus School of Law van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Daarnaast is zij eigenaar van Recht op Beeld, dat onderzoek, training en advies verzorgt op het gebied van visuele data en methoden in het algemeen en beeldmateriaal in de strafrechtsketen in het bijzonder.

Age appré. 24		Né en 18 71	
Taille 1 ^m 62.8	Tête (long 18.2 larg 14.1 zyg 13.6)	Pied g. 21.1	n° de cl. 7
Vos 5-4 1/2		Médus g. 10.7	
Enverg. 1 ^m 67		Auris g. 8.8	
Buste 0 ^m 86.2	Oreille dr. 5.9	Coulté g. 44.8	Conte de l'iris g. 4
			Teint P. au sun
			Main dr.
			Main g.

Arresté à Paris le 27.7.1891 par M. Lefranc.

Notes

Main droite

Pouce dr. Index dr. Médus dr. Annulaire dr. Auriculaire dr.

voor verbeelding en beeldmateriaal aan de opkomst van de culturele criminologie (zie De Haan & Van Swaaningen 2014; Ferrell & Van de Voorde 2010). Maar de toename van de aandacht voor het beeld heeft ook te maken met de toename van de aantallen en de soorten beelden in de maatschappij dankzij de snelle ontwikkelingen in technologische mogelijkheden. De manieren waarop beelden gemaakt en verspreid kunnen worden, zijn uitgebreid dankzij digitale technieken en de opkomst van social media als bijvoorbeeld Twitter, Facebook, YouTube en Flickr. Ook in de verschillende fasen van de forensische opsporing en de strafrechtspleging wordt de toename in aantallen en soorten beelden gesignaleerd (Feigenson & Spiesel 2009; Vanderveen 2011).

Dit artikel gaat over visuele methoden in (criminologisch) onderzoek: studies waarbij gewerkt wordt met beeld. Dat kan en gebeurt op vele manieren en op vele terreinen (zie Margolis & Pauwels 2011), waarvan ik er een aantal bespreek. De grote variatie wordt weerspiegeld in de verschillende definities van visuele methoden, ook wel (afwisselend) *visual research* genoemd (bijv. Stanczak 2007; Pauwels 2010) of *image-based methodologies* (bijv. Prosser & Loxley 2008; Prosser 1998). Voor Banks (2001, p. ix) zijn visuele methoden: 'the use of visual materials as one among several research methods that may be employed by a social researcher during the course of an investigation'. Pauwels (2010, p. 575) lijkt onder visuele methoden te verstaan: '[t]he use of the visual as a data source, or as a medium for capturing, processing, and expressing social scientific knowledge'. Kortom, visuele methoden zijn onderzoeksmethoden waarbij gewerkt wordt met beeld als data, waarbij beeldmateriaal als middel of manier fungeert om data te verzamelen en essentieel is in het onderzoeksproces of -design dan wel waarbij beelden onderzoek en bevindingen presenteren (conform Pauwels 2010). Eerst ga ik in op de *redenen* om met beeld te werken in onderzoek.

Visuele onderzoeksmethoden: redenen om te werken met beeld in onderzoek

De redenen waarom onderzoekers kiezen voor visuele onderzoeksmethoden zijn divers, maar kunnen grofweg worden ingedeeld in twee categorieën: het verkrijgen van betere data en het meer betrekken van deelnemers bij het onderzoek en de resultaten (Pain 2012). Hieronder geef ik daarvan voorbeelden uit eigen onderzoek, onderzoek waarbij ik betrokken was of uit de literatuur.

Verbetering dataverzameling: meer, rijkere data

De eerste categorie redenen om te kiezen voor een visuele onderzoeksmethode is dat de data dan wel dataverzameling verbeterd wordt; dat meer en rijkere data verzameld kan worden, omdat visuele methoden mensen helpen om zich zo uitgebreid en volledig mogelijk te uiten.

Ten eerste worden visuele methoden gekozen omdat ze helpen bij het opbouwen van een prettige, harmonieuze relatie tussen de onderzoeksdeelnemer en onderzoeker (*rapport building*) en zo de dataverzameling te vergemakkelijken. Meo (2010, p. 152) hoopt dat het gebruik van foto's in interviews met studenten 'would smooth the process of interaction'. Dit bleek ook zo te zijn; niet alleen duurden interviews met foto's langer, ze waren ook plezieriger en meer ontspannen:

'I asked questions to students about the images, participants, and situations. The familiarity of this act favored comments from the interviewees, jokes, laughter, authorized me to ask details questions about different topics and areas (...) and enhanced rapport between interviewees and me.'
(Meo 2010, p. 155)

Ook mijn ervaring is dat het gebruik van beeldmateriaal, zoals het laten zien van een foto of plattegrond, een respondent op zijn of haar gemak stelt, het ijs breekt. Niet alleen aan het begin van het onderzoek, maar zeker ook *gedurende* de dataverzameling, of het nu een interview, vragenlijst of een experimentele survey verwerkt in een virtuele omgeving betreft. Blommaert e.a. (2013) schrijven over de ervaringen met het gebruik van foto's in interviews met jongeren met een licht verstandelijke beperking:

'Bij het benaderen van de respondenten voor het onderzoek werd direct gemeld dat het ging om een gesprek waarbij foto's werden bekeken. Dit wekte interesse op. Zodra de foto's op tafel kwamen was te zien dat de houding van de respondenten veranderde. Respondenten gingen rechtop zitten, begonnen meer te praten en keken geïnteresseerd naar de foto's die voor hen op de tafel werden uitgesteld.' (Blommaert e.a. 2013, p. 3)

Deelnemers blijken visuele methoden te waarderen. Dat is van belang omdat onderzoekers vaak afhankelijk zijn van de medewerking, bereidheid en openheid van deelnemers. Dat mensen deelname aan een onderzoek als positief ervaren, maakt dat zij gemotiveerder zijn deel te (blijven) nemen (zie Vanderveen & Koemans 2012). Uitval van respondenten gedurende de dataverzameling kan zowel de validiteit als de betrouwbaarheid bedreigen. Visuele methoden kunnen deze uitval tegengaan. Dit bleek uit een experiment dat we deden waarbij we zowel een virtuele wijk gebruikten als een vragenlijst met omschrij-

vingen van specifieke graffiti die (traditioneel) alleen uit tekst bestond, uit foto's en tekst of alleen uit foto's (Vanderveen & Jelsma 2011). Respondenten haakten sneller af bij de tekstvariant van de vragenlijst. Deze kreeg bovendien het laagste waarderingscijfer. Ook het gebruik van een virtuele wijk werd door veel respondenten expliciet gewaardeerd, zo blijkt uit opmerkingen (zie Vanderveen & Jelsma 2011):

'Dit is het aller-leukste onderzoek waar ik in al die jaren aan heb mogen deelnemen!'

En:

'Het onderzoek in de virtuele wijk is zeker leuker dan het eenvoudigweg invullen van een vragenlijst!'

De waardering van respondenten voor visuele methoden hangt nauw samen met een andere reden: visuele methoden *faciliteren* de communicatie tussen onderzoekers en deelnemers (Pain 2012). Beeldmateriaal kan als aanmoediging (*prompt*) werken, beeldmateriaal helpt om abstracte ideeën te verduidelijken, en een beeld kan gebruikt worden als toevoeging bij (of zelfs alternatief van) verbale, tekstuele informatie, zoals een interviewvraag of vragenlijst. Beelden kunnen helpen doordat ze een gemeenschappelijke referentie vormen en het makkelijker kunnen maken om het 'ergens' over te hebben. Mijn ervaring is dat vooral in interviews beeldmateriaal een overduidelijke meerwaarde heeft op dit gebied, ook met groepen deelnemers of mensen die misschien minder hoogopgeleid en eloquent zijn (zie Van de Velde e.a. 2013; Vanderveen & Kaal 2010). Zoals ook bleek uit de interviews met jongeren met een licht verstandelijke beperking:

'Verder viel op dat de respondenten zelf richting gaven aan het gesprek, waarbij zij foto's oppakten of ernaar verwezen. Hieruit was te merken dat de respondenten met de foto's op tafel gemakkelijk praatten.' (Blommaert e.a. 2013, p. 3)

Een andere reden door onderzoekers genoemd om voor een visuele methode te kiezen, is dat het makkelijker wordt om het over 'moeilijke' of meer onderbewuste onderwerpen te hebben (Pain 2012). In een eerder artikel beschreef ik een door een onderzoeksdeelnemer

Figuur 2

Door onderzoeksdeelnemer gemaakte foto van eigen been (zie Vanderveen 2008).

gemaakte foto van zijn blote onderbeen met wondjes, bloeddruppels en een wit verbandje of zakdoekje (Vanderveen 2008, zie figuur 2). Hij vertelt aan de interviewer dat hij had getwijfeld of hij deze foto wel wilde maken en laten zien, maar besloot om dat toch te doen. Hij wil aan de interviewer duidelijk maken dat hij het zichzelf snijden nodig heeft om rustig te worden in zijn hoofd:

‘Je wil de waarheid, dus toch ja. Ik zat nog te twijfelen, maar dacht laat ik het maar doen. Het is het eerlijkste. Zo zit mijn leven dus in elkaar.’

Gemaakte foto's, tekeningen of collages kunnen de onderzoeker (en de onderzoeksdeelnemer) helpen om *visual clues*, aanwijzingen, te vinden voor vervolgvragen. Het gebruik van plattegronden en de deelnemer daarop laten tekenen geeft bijvoorbeeld meer inzicht in hoe hij/zij zich verhoudt tot de ruimtelijke omgeving, hoe hij/zij daar gebruik van maakt en welke afwegingen op het gebied van overlast en risico-inschatting of onveiligheidsbeleving daarbij een rol spelen (bijv. McConnell e.a. 2011). Ook in interviews met daders kunnen kaarten worden gebruikt, zowel zelfgetekende als voorgedrukte (topografische) kaarten (zie Summers e.a. 2010; Polišínská 2010).

Een andere door onderzoekers genoemde reden is dat bepaalde visuele methoden het makkelijker maken om toegang te krijgen tot moeilijk bereikbare groepen of plekken. Door deelnemers een camera te geven krijgt een onderzoeker ook zicht op wat anders verborgen blijft of minder goed toegankelijk is. Via de foto's die dak- en thuislozen met een door ons gegeven wegwerpcamera maakten, kregen we toegang tot hun privéomgevingen: de kamer waar ze sliepen, de televisiehoek en andere ruimten binnen de verschillende opvanginstellingen waar zij terechtkonden. Ook kregen we via de gemaakte foto's makkelijker zicht op het dagelijkse (privé)leven. Een foto met daarop ook babyvoeding zichtbaar leidt het gesprek naar de zoon van onderzoeksdeelnemer Daniel, ondanks dat de foto niet goed gelukt is:

'Het zal mijn zoon zijn die hier zit. Ja, hij is toch een deel van mijn dag. Misschien is dat zijn hand ofzo of zijn dingetjes ... nou ja, ze zijn mislukt want die flits deed het gewoon niet. (...) Voordat mijn zoon was geboren, ik gebruikte wel. Toen hoorde ik krijg een zoon, ik stopte gelijk. Ik ben er helemaal vanaf. (...) Niks is belangrijker. Zelfs ik ben niet belangrijker, mijn vrouw is niet belangrijker, dat heb ik gezegd, als ik moet kiezen tussen jou en hem, ja het is mijn zoon. Je vrouw kan niet altijd, misschien je hele leven je vrouw zijn. Je zoon is altijd je zoon. Dat verandert nooit. Ja, hij is de belangrijkste.

En ook als ik zit bij [noemt de naam van een opvang; GV], en gezeik en gezeur, en dan ben je het zat. Maar dan loop ik binnen en daar staat hij. Dat is dan [fluitgeluid] je vergeet het. Zelfs als hij chagrijnig is, dan vergeet je het ook. Dat is dan zeg maar het belangrijkste punt van de dag. Als ik mijn zoon zie.'

Figuur 3

Graffiti met een zichtbare beveiligingscamera. Foto gemaakt door een toenmalige student van de opleiding Criminologie en gebruikt in interviews met graffitimakers.

Een laatste reden kan zijn dat het (eventuele) maken en bekijken van beeldmateriaal helpt bij het reflecteren op wat nu eigenlijk afgebeeld is en op de eigen ervaringen of ideeën. Door eenzelfde foto voor te leggen aan verschillende respondenten worden verschillende ideeën, invalshoeken en associaties meteen duidelijk.

In interviews met graffitimakers werden bijvoorbeeld enkele foto's getoond, zoals ook de foto in figuur 3:

‘[...] ik denk eigenlijk dat het [beveiligingsmaatregelen, zoals een camera; GV] het eigenlijk toch wel juist veel spannender maakt. Ik denk dat het wel aanmoedigt. Zoals hier ook juist met dit fotootje [de foto in figuur 3; GV] is het hier heel mooi dat je hier je naam hebt staan, bij wijze van. En dat je ziet dat het hier ook nog juist extra beveiligd is, wat dan toch wel een drempel is en dat maakt het juist extra stoer soort van. Dus ik denk dat sommigen daarom wel echt dit soort plekjes nemen om te laten zien van: kijk ik sta hier en niemand anders en kijk eens hoe moeilijk en een hek en met camera's en dergelijke.’

Een andere graffitimaker noemt de plek door de camerabewaking ook 'uitdagend', maar de foto roept bij weer een andere respondent een andere reactie op:

'[A]ls de camera je niet ziet dan hoef je je geen zorgen te maken (...) ik ga niet onnodig risico lopen op boetes en zo. (...) ik vermijd camera en politie. Vooral Rotterdam centrum is niet te doen, alles wordt bewaakt, waar we nu zijn, is echt de grens, hier wordt niks meer gefilmd. Jullie zijn de hele weg hierheen gevolgd met camera's, *fucking* smerig maar het is wel zo.'

Bovenstaande diverse en niet altijd sterk van elkaar te onderscheiden redenen stellen dat door visuele methoden te gebruiken rijkere en meer data verkregen wordt. Maar net als Pain (2012) heb ik ook gesignaleerd dat een visuele methode niet bij iedereen of in elk onderzoek werkt. Sommige mensen zijn comfortabeler met het zelf tekenen, schilderen of zelf aanvullen van een schema dan andere. En hoewel dataverzameling met visuele methoden tot meer en rijkere data kan leiden, heeft dit wel gevolgen voor hoe resultaten worden gepresenteerd: beeld en tekst complementeren elkaar.

Betrekken van onderzoeksdeelnemers bij onderzoek

Een tweede categorie die op basis van Pain (2012) onderscheiden kan worden, omvat redenen om visuele methoden te gebruiken vanwege het participatieve karakter. Dit participatieve karakter houdt in dat de onderzoeksdeelnemers niet slechts respondenten zijn, maar medeonderzoekers. Het gaat bij deze categorie redenen dus niet zozeer om de relatie teneinde de dataverzameling te versoepelen of te verbeteren, zoals eerder besproken, maar om een meer ideologische of theoretische houding (Pain 2012, p. 310). Een aantal onderzoekers kiest dus voor visuele methoden om meer ideologische en politieke argumenten, zoals het veelgenoemde 'stem geven' aan onderzoeksdeelnemers of het uitgangspunt om deelnemers als experts op hun eigen gebied te beschouwen. Zij kunnen het beste over hun eigen ervaringen en ideeën vertellen, op hun eigen manier dankzij visuele methoden, zoals bijvoorbeeld de dak- en thuislozen in eerder onderzoek. Visuele methoden worden genoemd als middel om onderzoeksdeelnemers

meer macht te geven (*empowerment*) en zo ook meer balans te krijgen tussen de macht van de onderzoeker en de macht van de deelnemers. Vooral *photovoice*, waarbij deelnemers een (video)camera krijgen en zelf beslissen wat zij filmen of fotograferen, wordt om die reden gebruikt. De invloed van de onderzoeker wordt zo kleiner. Deelnemers hoeven zich bijvoorbeeld niet te houden aan de eigenlijke opdracht, maar kunnen daarvan afwijken.

Met bijvoorbeeld *photovoice* werken onderzoekers en deelnemers meer samen en ook dit collaboratieve element is voor onderzoekers een reden te kiezen voor visuele methoden. Een andere reden om voor visuele methoden te kiezen is het bewerkstelligen van verandering. Naast mogelijke verandering in de deelnemer zelf, door *empowerment* en samenwerking binnen een onderzoeksproject, ambiëren en rapporteren onderzoekers soms ook meer een verandering op grotere schaal, door een toename van zelfvertrouwen en het informeren van beleidsmakers en door het agenderen van problemen binnen een bepaalde gemeenschap of buurt bijvoorbeeld. Dergelijke methoden worden dus niet alleen voor 'strikte' onderzoeksdoeleinden ingezet. Bovendien zijn er diverse organisaties (bijv. photovoice.org, Oxfam) die deze methoden gebruiken, maar eerder maatschappelijke veranderingen tot doel hebben en niet zozeer het doen van onderzoek. Dit maakt ook dat de rollen van de mogelijk betrokken onderzoeker en de andere personen niet altijd even scherp zijn afgebakend: *fuzzy boundaries* kunnen het voor onderzoekers, en ethische commissies die onderzoeksvoorstellen beoordelen, lastig maken (Cox e.a. 2014, p. 15).

Tot dusverre ben ik ingegaan op de verschillende *redenen* om te werken met visuele onderzoeksmethoden, waarbij de voorbeelden laten zien dat dit op verschillende *manieren* kan: de rol van het beeld varieert. Hier ga ik daar kort op in, aan de hand van de driedeling die Pauwels (2010) voorstelt. Ten eerste kunnen beelden de data vormen, waarbij de oorsprong en aard van het beeldmateriaal van belang zijn. Ten tweede kan beeldmateriaal worden gebruikt bij de dataverzameling en tot slot kunnen beelden onderzoek en bevindingen presenteren waarbij het format, de rol en het doel van de beelden kunnen variëren.

Beelden als data: oorsprong en aard van het beeldmateriaal

Visueel materiaal (beeldmateriaal) kan de data vormen en onderwerp zijn van analyse. Het beeldmateriaal kan onafhankelijk van het onderzoek bestaan hebben (zogenoemde *found data* of *found visuals*), of op initiatief van de onderzoeker geproduceerd zijn. Meestal gaat dit dan om een aantal of serie beelden, maar dat hoeft niet. Een voorbeeld waar de focus ligt op een enkel al bestaand beeld is te vinden in een themanummer van het *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, dat gaat over de relatie tussen beeldende kunst en criminologie. Het artikel concentreert zich op een schilderij, *Het leven van de jager* (ook wel: *Straf van een jager*) van Paulus Potter (± 1647). Dit schilderij bestaat uit veertien kleinere taferelen en vertelt diverse verhalen die deels een omgekeerde wereld laten zien: het is de jager die door dieren wordt gevangen, die wordt berecht en aan het spit geregen, om zo geroosterd en opgegeten te worden (figuur 4). De auteurs duiden dit werk in het

Figuur 4

Het leven van een jager door Paulus Potter, rond 1647. Onderwerp van analyse in Beirne & Janssen (2014).

licht van veranderende attitudes ten aanzien van dieren, misbruik en hun relatie met mensen (Beirne & Janssen 2014).

Vaak zijn studies met bestaand beeldmateriaal gericht op analyses van *meerdere* beelden, die al dan niet systematisch zijn verzameld. De 'voor'- en 'na'-foto's in een Amerikaanse antimethamphetamine-campagne, genaamd 'Faces of Meth', staan bijvoorbeeld centraal in het betoog van Linnemann en Wall (2013). De foto's tonen hoe mensen er (kennelijk) na het gebruiken van *crystal meth* uit zien: misvormde en verouderde gezichten met littekens, blaren en wondjes en met slechte gebitten. Zij laten zien hoe de foto's in dienst staan van een (politieke) tactiek die zij *pedagogical policing* noemen, waarbij specifieke drugs (*metamphetamine*) gekoppeld worden aan specifieke groepen met een bepaalde (lees: lage) sociale status. Daarmee worden al bestaande ideeën of constructies van *white trash* op het platteland van Amerika gereproduceerd en bekrachtigd.

Het beeldmateriaal kan ook bestaan uit foto's zoals gepubliceerd in traditionele media en op internet, aangevuld met ander materiaal

zoals bijbehorende artikelen of reacties op social media. Door middel van dit beeldmateriaal, zoals video's geplaatst op YouTube en Twitter, onder andere van protesten en politieoptreden, geven onderzoekers toegang tot de Occupy-beweging en verslagen van ooggetuigen (zie Thorson e.a. 2013). Historisch criminologisch onderzoek kan gebruik maken van de diverse fotoarchieven die (online) beschikbaar zijn. Het doorzoekbare *Internet Archive Book Images* maakt miljoenen afbeeldingen én de tekst voor en na de afbeelding toegankelijk, zoals de afbeelding in figuur 1.¹ De afbeeldingen zijn afkomstig uit allerlei verschillende collecties en zijn vrij van auteursrechten.

Wanneer beelden de input vormen voor een onderzoek, kan dit dus bestaand beeldmateriaal zijn. Maar dat hóéft niet, de beelden kunnen ook door of op verzoek van de onderzoeker gemaakt worden. Wij gaven in een studie naar fotografie op een plaats delict de opdracht aan forensisch rechercheurs en forensisch medewerkers om een gesimuleerde plaats delict te onderzoeken en vast te leggen als ware het de dagelijkse praktijk (Vanderveen & Roosma 2013, zie figuur 5 hieronder). De gemaakte foto's werden van de camera's gekopieerd en geanalyseerd. Daarna maakten de deelnemers op verzoek een procesverbaal met daarin (een selectie van) hun gemaakte en al dan niet bewerkte foto's. Ook deze processen-verbaal inclusief foto's werden geanalyseerd. Naast afkomst en context van het beeldmateriaal, zijn ook het medium of de techniek en het subject of referent (datgene wat is afgebeeld of waar in visuele zin naar wordt gerefereerd) van belang voor het beeldmateriaal dat als input van een onderzoek gebruikt wordt.

Niet alleen foto's worden gebruikt, in andere studies wordt ook gewerkt met tekeningen, schilderijen of videoproducties van onderzoeksdeelnemers. Dit gebeurt vooral in meer actiegericht, participatief of collaboratief onderzoek waarbij deelnemers een (veel) grotere rol hebben in het vormgeven, uitvoeren en presenteren van het onderzoeksproject. Deze grotere betrokkenheid is vaak ook deels de doelstelling en reden om voor visuele methoden te kiezen, zoals hierboven uiteen is gezet. Nadeel van deze methode, of in ieder geval een punt waar de onderzoeker rekening mee moet (kunnen) houden, is dat het zelf maken van bijvoorbeeld een schilderij of tekening kan leiden tot

1 Zie www.flickr.com/photos/internetarchivebookimages.

Figuur 5

Door een forensisch rechercheur gemaakte foto op een (gesimuleerde) plaats delict (zie Vanderveen & Roosma 2013).

weerstand: 'Ik kan niet tekenen' of 'Ik weet niet waar ik moet beginnen.' Hoewel visuele methoden vaak deelnemers kunnen enthousiasmeren om mee te (blijven) doen aan een onderzoek, kan deze ook verbazing of weerstand oproepen (bijv. Guillemain & Drew 2010; Brann-Barrett 2013). In zo'n geval moet de onderzoeker genoeg tijd en vaardigheden hebben om de deelnemer in het onderzoeksproces te begeleiden.

Beeldmateriaal in het onderzoeksproces: dataverzameling

Ten tweede kan visueel materiaal onderdeel zijn van de *manier* waarop onderzoeksdata verzameld wordt en essentieel is in het onderzoeksproces – of design. Een voorbeeld is een onderzoek naar de vraag hoe slachtoffers met een licht verstandelijke beperking (LVB) ondersteund kunnen worden in het effectueren van hun rechten en beschermd worden tegen secundaire victimisatie (Spaen & Kaal 2015). Daarvoor werden professionals werkzaam in de strafrechtssketen geïnterviewd met behulp van schematische stroomschema's van de justiti-

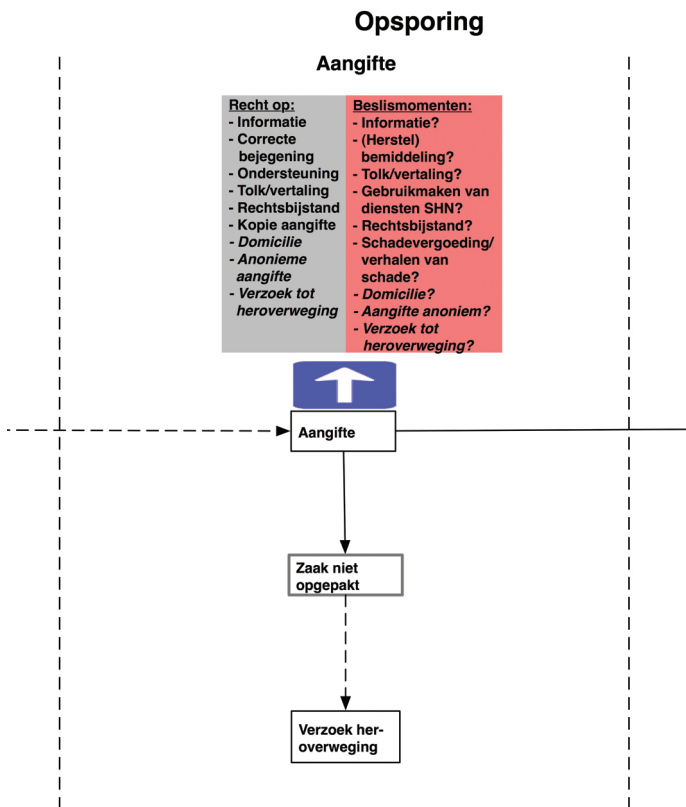
ele keten (figuur 6). De stroomschema's lieten de verschillende trajecten zien die een slachtoffer zou kunnen doorlopen, samen met de relevante rechten en de door het slachtoffer te maken keuzes om die rechten te effectueren. De schema's maakten het makkelijker de respondenten te vragen naar knelpunten bij het effectueren van slachtofferrechten en het vóórkomen van secundaire victimisatie. Een schema, grafiek of diagram kan dus worden gebruikt als stimulusmateriaal; dit wordt *graphic elicitation* of *diagrammatic elicitation* genoemd (zie Crilly e.a. 2006; Umoquit e.a. 2011). Bekender is het gebruik van foto's in interviews, gemaakt door de deelnemer zelf (het eerdergenoemde *photovoice*) of door de onderzoeker gemaakt of geselecteerd (*photo-elicitation*).

Beeldmateriaal in de outputfase: presenteren van bevindingen

Een derde manier waarop beeld een rol kan spelen in onderzoek is in de outputfase: de vorm van de output, de manier waarop bevindingen worden *gepresenteerd*. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van een documentaire of fotoboek, zoals Jan Bannings recente boek *Law and order*, waarin mensen werkzaam binnen de strafrechtsketen en de verschillende instanties (zoals gevangenen) in Colombia, Frankrijk, Oeganda en de Verenigde Staten worden geportretteerd.² Mijn collega Timo Peeters werkt momenteel aan de afronding van een boek over twee verschillende wijken, een rijke *gated community* en een arme sloppenwijk, in Quito, Ecuador. Inhoudelijke thema's zijn de rol van angst voor criminaliteit en sociale ongelijkheid in het dagelijks leven van bewoners van beide wijken. Peeters en fotograaf Phelim Hoey proberen door de combinatie van tekst en foto's de straten van Quito tot leven te wekken (Peeters & Hoey, nog te verschijnen). De rol van de foto's is in een dergelijk fotoboek of documentaire groot, wat Pauwels (2010) de *status* van de beelden noemt. In de traditionele academische wereld lijkt dit echter niet gebruikelijk of geaccepteerd, vaker hebben beelden een kleinere rol in de vorm van enkele foto's, en vooral figuren (zoals *eye tracking*-patronen, schema's) of grafieken.

2 Zie voor nadere informatie over deze publicatie: www.janbanning.com/nl/gallery/law-and-order.

Figuur 6 Stroomschema justitiële keten

Deel van het stroomschema dat is gebruikt als kapstok tijdens interviews met professionals (zie Spaan & Kaal 2015, p. 35-36).

Dilemma's

In dit stuk is ingegaan op de redenen om voor visuele onderzoeksmethoden te kiezen, en de vele manieren waarop beeldmateriaal een rol kan spelen in onderzoek. Terloops zijn al enkele (mogelijke) nadelen genoemd en tijdens het schrijven herinnerde ik me diverse dilemma's. In het domein van visuele methoden en de visuele sociologie en antro-

pologie zijn diverse overzichtelijke stukken te vinden op het gebied van ethiek (bijv. Pauwels 2006, 2008). De werkelijkheid is echter meestal een stuk minder overzichtelijk en een onderzoeker moet verschillende waarden en belangen afwegen. Dit is op zich niet anders dan bij (empirisch) onderzoek waarbij geen visuele methoden worden ingezet. Toch brengen visuele methoden (soms) andere dilemma's met zich mee en roept de relatieve onbekendheid van visuele methoden extra vragen op bij ethische beoordelingscommissies en *peer reviewers* (Miller 2015). Overigens spelen diverse dilemma's en afwegingen ook bij journalisten en officieren van justitie. Ook zij moeten geregeld beslissingen nemen over beeldmateriaal, wanneer zij bijvoorbeeld kiezen dat bepaalde beelden al dan niet in een dossier worden opgenomen, bewerkt worden of verspreid worden via traditionele en nieuwe media. Zo zeiden officieren van justitie in interviews over fotografie op de plaats delict voorzichtig te zijn met het opnemen van bepaalde foto's in het dossier (bijv. sectiefoto's van slachtoffers) en met het verspreiden van foto's die geen deel uitmaken van het (uiteindelijk) dossier (Vanderveen & Roosma 2013, p. 70).

Cox e.a. (2014) schetsen een aantal (deels overlappende en aan elkaar gerelateerde) gebieden waarop een onderzoeker met dilemma's en afwegingen te maken kan krijgen. Een eerste gebied zal geen enkele onderzoeker onbekend voorkomen: vertrouwelijkheid en de bescherming van privacy. Dit levert voor onderzoekers die onderzoeksdeelnemers zelf beeldmateriaal laten produceren bijvoorbeeld dilemma's op wat betreft de anonimiteit van geportretteerden. Aan de ene kant wil de onderzoeker 'stem' geven, aan de andere kant dient zij/hij de anonimiteit van geportretteerden te beschermen. Dat kan wel eens bijten; het simpelweg anonimiseren van gezichten bemoeilijkt weliswaar de herleidbaarheid, maar interfereert ook met wat de onderzoeksdeelnemer wilde laten zien, vertellen, en kan vervreemdend of criminaliserend werken (zie Allen 2015). Dat kritische commentaar kreeg ik zelf ook, toen ik op een van mijn eerste congressen op het gebied van visuele sociologie en visuele methoden een foto liet zien, gemaakt door een student in het kader van een vak. Op de foto was een man te zien, die overduidelijk poseerde, en van wie ik het gezicht onherkenbaar had gemaakt omdat ik geen toestemming had gevraagd aan de man. Een aantal aanwezigen vond dat ik hiermee hem zijn gezicht en stem ontnam, juist omdat hij poseerde en wist dat een foto gemaakt werd. Maar niet iedereen was het hiermee eens. Ondertussen zou ik daar

waarschijnlijk een andere afweging in maken vanwege het minimale risico op schade (vgl. Miller 2015). Ook maatschappelijk veranderen anonimiseringspraktijken; het bekende zwarte balkje wordt in media zeker niet meer altijd gebruikt en ideeën over de bescherming van privacy veranderen. Dit wordt ook geïllustreerd door het wetsvoorstel opgesteld door de minister van Veiligheid en Justitie dat het makkelijker maakt voor burgers en bedrijven camerabeelden te verspreiden.³ De onderzoeker zal zoals in elk onderzoek zijn/haar uiterste best moeten doen om (toekomstige) schade te voorkomen dan wel te minimaliseren. In veel visueel (en criminologisch) onderzoek worden kwetsbare groepen betrokken, wat de verantwoordelijkheid van de onderzoeker des te groter maakt. Ook het tonen of presenteren van beeldmateriaal dat voor mensen kwetsend, ongemakkelijk of onthutsend kan zijn, vraagt om zorgvuldige afwegingen en (intercollegiaal) overleg en dat geldt ook voor het kijken naar beelden (Vanderveen 2014). *Consent*, instemming, is een ander gebied dat Cox e.a. (2014) beschrijven. Voor toestemming bij onderzoek met visuele methoden is niet alleen toestemming voor deelname vereist, maar ook voor de analyse, presentatie en verdere verspreiding van beeldmateriaal. Cox e.a. (2014) pleiten dan ook voor het beschouwen van toestemming als proces, als een serie van beslissingen op verschillende momenten gedurende het onderzoek, in plaats van het eenmalig, aan het begin van het onderzoek, vragen en geven van toestemming alsof het een alles-of-nietsbeslissing betreft van de deelnemer. Steel e.a. (2009, p. 7) reflecteren hierop naar aanleiding van twee studies waarin kinderen en jongeren zelf foto's maken. Ook zij stellen

'dat *informed consent* niet reduceerbaar is tot een eenmalig contractueel gegeven bij de start van het onderzoek op basis van een formulier, maar een proces is dat start bij de introductie van het onderzoek en loopt tot en met de verspreiding van de onderzoeksresultaten'.

De blijvende reële ongelijkheden tussen onderzoekers en deelnemers worden voorwerp van onderhandeling; de kinderen kunnen onderhandelen over de voorwaarden waaronder ze deelnemen. Dat betekent ook dat de onderzoeksdeelnemers hun toebedeelde rol (en

3 Voor het wetsvoorstel, zie www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/04/23/wetsvoorstel-camerabeelden. Zie ook www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/04/23/camerabeelden-van-burgers-en-bedrijven-gebruiken-bij-opsporing-van-criminaliteit.

opdracht) op een andere manier kunnen invullen dan verwacht en gepland.

Naar de troebele grenzen tussen onderzoek en activisme, onderzoek en kunst en de niet altijd even scherp afgebakende rollen van de onderzoeker verwees ik al eerder. Dergelijke *fuzzy boundaries* vragen erom dat belangen en doelen expliciet door deelnemers, onderzoekers en andere belanghebbenden benoemd en besproken worden. Ook de auteursrechten (in brede zin) en het eigenaarschap van het beeldmateriaal verdienen aandacht: wie is eigenaar van de beelden en wie beslist over wat ermee gaat en mag gebeuren? Een laatste gebied van dilemma's en uitdagingen waar een onderzoeker mee te maken krijgt, betreft representatie en mogelijk (toekomstig) publiek. De onderzoeker moet nadenken over welke beelden hoe, waar, wanneer en in welke context getoond worden, en aan welk publiek. Ook hier spelen dan weer het auteursrecht, toestemming van degene(n) die is (zijn) afgebeeld en het al dan niet anonimiseren van gezichten en/of settings.

Tot slot

Het is niet altijd gemakkelijk om empirisch onderzoek te doen naar criminologische of rechtssociologische vraagstukken, en dat geldt wellicht in grotere mate voor empirisch onderzoek waarbij gebruik gemaakt wordt van visuele methoden. Door de relatieve onbekendheid en onervarenheid met visuele methoden in de (Nederlandse) criminologie lijkt er nog geen *body of knowledge* – *best practices* – te zijn, vooral niet op het gebied van de afwegingen en dilemma's waarmee een onderzoeker te maken krijgt. Visuele methoden zijn niet altijd mogelijk, bijvoorbeeld vanwege gevaar voor de fotograferende onderzoeker of deelnemer. Ze liggen ook niet altijd voor de hand, omdat niet elk onderwerp een duidelijke visuele dimensie heeft. Maar zelfs heel abstracte onderwerpen kunnen met visuele methoden worden onderzocht, de mogelijkheden zijn 'virtually limitless' (Pauwels 2010, p. 559).

Hoe dan ook is het visuele veld volop in beweging, zoals ik in dit artikel heb willen laten zien. Om die ontwikkeling gaande te houden is het

belangrijk om over de grenzen van ons land en de eigen (criminologische) discipline te kijken.⁴

Literatuur

Allen 2015

L. Allen, 'Losing face? Photo-anonymisation and visual research integrity', *Visual Studies* (30) 2015, afl. 3, p. 295-308.

Banks 2001

M. Banks, *Visual methods in social research*, London: Sage 2001.

Beirne & Janssen 2014

P. Beirne & J.H.L.J. Janssen, 'Hunting worlds turned upside down. Paulus Potter's Life of a Hunter', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* (4) 2014, afl. 2, p. 15-28.

Blommaert e.a. 2013

D.J.C. Blommaert, H.J.C. van de Velde, G.N.G. Vanderveen & H.L. Kaal, *Het gebruik van foto-elicitation bij het interviewen van jongeren met een licht verstandelijke beperking* (Factsheet 4), Hogeschool Leiden, lectoraat Jeugd – LVB en jeugdcriminaliteit 2013, www.hsleiden.nl/binaries/content/assets/hsl/lectoraten/lvb-en-jeugdcriminaliteit/factsheetapr13.pdf (geraadpleegd op 19 februari 2016).

Brann-Barrett 2013

M.T. Brann-Barrett, 'Looking back/painting futures with youth in changing times and places: Reflections on a multi-media method', *Creative Approaches to Research* (6) 2013, afl. 3, p. 57-81.

4 Een goede gelegenheid daarvoor dient zich in juli 2016 aan op een congres van de *International Sociological Association* in Wenen waar de werkgroep *Visual Sociology* diverse sessies organiseert en ook workshops voorafgaand aan het congres. Voor een indruk van het voorlopige programma, zie <https://isaconf.confex.com/isaconf/forum2016/webprogram/Symposium271.html>. De auteur organiseert een van de workshops: over de dilemma's bij het maken, veranderen, tonen, publiceren en verspreiden van beelden in de onderzoekspraktijk. De casus over het al dan niet anonimiseren van gezichten zal in elk geval worden besproken. De auteur komt graag in contact met onderzoekers die ook een casus zouden willen voorleggen.

Cox e.a. 2014

S. Cox, S. Drew, M. Guillemin, C. Howell, D. Warr & J. Waycott, *Guidelines for ethical visual research methods*, Melbourne: University of Melbourne 2014, <http://vrc.org.au/guidelines-for-ethical-visualresearch-methods>.

Crilly e.a. 2006

N. Crilly, A.F. Blackwell & P.J. Clarkson, 'Graphic elicitation: Using research diagrams as interview stimuli', *Qualitative Research* (6) 2006, afl. 3, p. 341-366.

Feigenson & Spiesel 2009

N. Feigenson & C. Spiesel, *Law on display: The digital transformation of legal persuasion and judgment*, New York: New York University Press 2009.

Ferrell & Van de Voorde 2010

J. Ferrell & C. Van de Voorde, 'The decisive moment: Documentary photography and cultural criminology', in: K. Hayward & M. Presdee (red.), *Framing crime: Cultural criminology and the image*, Londen: Routledge 2010, p. 36-52.

Guillemin & Drew 2010

M. Guillemin & S. Drew, 'Questions of process in participant-generated visual methodologies', *Visual Studies* (25) 2010, afl. 2, p. 175-188.

De Haan & Van Swaaningen 2014

W.J.M. de Haan & R. van Swaaningen, 'De kunst van het verbeelden. Over de relatie tussen beeldende kunst en criminologie', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* (4) 2014, afl. 2, p. 3-14.

Linnemann & Wall 2013

T. Linnemann & T. Wall, 'This is your face on meth': The punitive spectacle of 'white trash' in the rural war on drugs', *Theoretical Criminology*, vol. 17, no. 3 2013, p. 315-334

Margolis & Pauwels 2011

E. Margolis & L. Pauwels (red.), *The Sage handbook of visual research methods*, Londen: Sage 2011.

McConnell e.a. 2011

W. McConnell, H.L. Kaal, G.N.G. Vanderveen & J. Anderson, 'Mapping perceptions of crime in the Comox Valley', in: *Small Cities Imprint* (vol. 3), 2011, p. 31-39, <http://smallcities.tru.ca/index.php/cura/article/viewFile/23/45>.

Meo 2010

A.I. Meo, 'Picturing students' habitus: The advantages and limitations of photo-elicitation interviewing in a qualitative study in the city of Buenos Aires', *International Journal of Qualitative Methods* (9) 2010, afl. 2, p. 149-171.

Miller 2015

K.E. Miller, 'Dear critics: Addressing concerns and justifying the benefits of photography as a research method', *Forum: Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* (16) 2015, afl. 3, art. 27, www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/2434 (geraadpleegd op 22 februari 2016).

Pain 2012

H. Pain, 'A literature review to evaluate the choice and use of visual methods', *International Journal of Qualitative Methods* (11) 2012, afl. 4, p. 303-319.

Pauwels 2006

L. Pauwels, 'Ethical issues of online (visual) research', *Visual Anthropology* (19) 2006, p. 365-369.

Pauwels 2008

L. Pauwels, 'Taking and using: Ethical issues of photographs for research purposes', *Visual Communication Quarterly* (15) 2008, p. 243-257.

Pauwels 2010

L. Pauwels, 'Visual sociology reframed: An analytical synthesis and discussion of visual methods in social and cultural research', *Sociological Methods & Research* (38) 2010, afl. 4, p. 545-581.

Peeters & Hoey, nog te verschijnen

T. Peeters & P. Hoey, *City built by fear* (nog te verschijnen).

Polišenská 2010

V.A. Polišenská, 'Interviewing offenders in a penitentiary environment and the use of mental maps during interviews', in: W. Bernasco (red.), *Offenders on offending: Learning about crime from criminals*, Londen: Routledge 2010, p. 273-289.

Prosser 1998

J. Prosser (red.), *Image based research*, Londen: Falmer Press 1998.

Prosser & Loxley 2008

J. Prosser & A. Loxley, *Introducing visual methods* (ESRC National Centre for Research Methods review paper), National Centre for Research Methods, 2008, <http://eprints.ncrm.ac.uk/420> (geraadpleegd op 19 februari 2016).

Rafter 2014

N. Rafter, 'Introduction to special issue on Visual Culture and the Iconography of Crime and Punishment', *Theoretical Criminology* (18) 2014, afl. 2, p. 127-133.

Spaan & Kaal 2015

N. Spaan & H. Kaal, *Onbeperkt toegang tot recht? Slachtoffers met een licht verstandelijke beperking in de strafrechtsketen*, Den Haag: WODC 2015.

Stanczak 2007

G.C. Stanczak, 'Introduction: Images, methodologies and generating social knowledge', in: G.C. Stanczak (red.), *Visual research methods: Image, society and representation*, Thousand Oaks, CA: Sage 2007, p. 1-21.

Steel e.a. 2009

R. Steel, S. De Visscher, S. Vandervelde, G. Van Hove & L. Poppe, 'Jonge fotografen als medeonderzoekers: het gebruik van foto's in onderzoek naar betekenisverlening van kinderen en jongeren', *KWALON* (14) 2009, afl. 1, p. 5-10.

Summers e.a. 2010

L. Summers, S.D. Johnson & G.F. Rengert, 'The use of maps in offender interviewing', in: W. Bernasco (red.), *Offenders on offending: Learning about crime from criminals*, Cullompton: Willan 2010, p. 246-272.

Thorson e.a. 2013

K. Thorson, K. Driscoll, B. Ekdale, S. Edgerly, L.G. Thompson, A. Schrock e.a., 'YouTube, Twitter and the Occupy movement: Connecting content and circulation practices', *Information, Communication & Society* (16) 2013, afl. 3, p. 421-451.

Umoquit e.a. 2011

M.J. Umoquit, P. Tso, H.E.D. Burchett & M.J. Dobrow, 'A multidisciplinary systematic review of the use of diagrams as a means of collecting data from research subjects: Application, benefits and recommendations', *BMC Medical Research Methodology* (11) 2011, p. 1-10.

Vanderveen 2008

G. Vanderveen, 'Laat het zien! Het gebruik van foto's in interviews', *Tijdschrift voor Criminologie* (50) 2008, afl. 4, p. 384-393.

Vanderveen 2011

G.N.G. Vanderveen, 'Beeldmateriaal in de Nederlandse strafrechtshetketen', *Justitiële verkenningen* (37) 2011, afl. 7, p. 10-28.

Vanderveen 2014

G.N.G. Vanderveen, 'Hoe beelden eren: zoektocht naar betekenisgeving', *PROCES* (6) 2014, p. 408-417.

Vanderveen & Jelsma 2011

G.N.G. Vanderveen & F. Jelsma, *Onderzoek naar onderzoek: onderzoeksbeleving vragenlijst versus virtuele wijk*, Leiden/ Utrecht: Universiteit Leiden/ Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid 2011.

Vanderveen & Kaal 2010

G.N.G. Vanderveen & H.L. Kaal, 'Foto's laten zien en laten maken: kwalitatieve interviews met daklozen', in: T. Decorte & D. Zaitch (red.), *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie*, Leuven/Den Haag: Acco 2010, p. 401-402.

Vanderveen & Koemans 2012

G.N.G. Vanderveen & M.L. Koemans, 'Omgevingscriminologie 2.0: criminologisch onderzoek in een virtuele omgeving', *Tijdschrift voor Criminologie* (54) 2012, afl. 4, p. 373-387.

Vanderveen & Roosma 2013

G.N.G. Vanderveen & J. Roosma, *De plaats delict in beeld. Fotografie in de dagelijkse en gesimuleerde praktijk* (Politiekunde nr. 58, in opdracht van Politie & Wetenschap), Amsterdam: Reed Business 2013.

Van de Velde e.a. 2013

H.J.C. van de Velde, D.J.C. Blommaert, G.N.G. Vanderveen & H.L. Kaal, 'Een veilige basis: veiligheidsbeleving bij jongeren met een licht verstandelijke beperking', *Onderzoek & Praktijk* (11) 2013, afl. 1, p. 27-36.

Wilder & Wentworth 1918

H.H. Wilder & B. Wentworth, *Personal identification: Methods for the identification of individuals, living or dead*, Boston, MA: Richard Badger, Gormon Press 1918.